खेदः। कर्म्मणो विपक्वफलम्। इति मेदिनी॥ (फलमात्रम्। यथा, भागवते।१०।६१।१०।
"जरासन्धवधः कृष्णे भूयर्थायोपकल्प्यते।
प्रायःपाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः॥"
चरमोत्कर्षः। यथा, तत्रैव। ४। ६। २।
"सर्वे धिया योगविपाकतीव्रया
हृत्पद्मकोषे स्फुरितं तडित्प्रभम्॥")
परिणामः। दुर्गतिः। स्वादुः। इति हेमचन्द्रः॥ जातिः। आयुः। भोगः। इति कुसुमाञ्जलिः॥ *॥ (कर्म्मफलरूपस्येव विपाकस्य त्रैविध्यम्। यथाच प्रातञ्जले। २। १३।
"सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः॥"
"सतस्तु क्लेशेषु कर्म्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलोऽपि। यथेव तुषावनद्धाः शालितण्डुला दग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा। तथा क्लेशावनद्धः कर्म्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशोन्मूलनादग्धबीजभावो वेति। स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति॥" इति तद्भाष्यम्॥)
"जाठरेणाग्निना योगात् यदुदेति रसान्तरम्।
रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः॥"
इति सुश्रुतः॥
अपि च।
"मिष्टः कटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः।
कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः॥"
तथा च वाग्भटः।
"त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वाद्वम्लकटुकात्मकः॥"
प्रायः पदेन व्रीहिः स्वादुरम्लविपाकः। शिवा कषाया मधुपाका। शुण्ठी कटुकमधुरपाकेत्यादिः॥ *॥ अथ विपाकानां गुणाः।
"स्निग्धस्वादुरः पाको वातपित्तहरो मतः।
अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहः॥
कटुः करोति पवनं कफं पित्तञ्च नाशयेत्।
विशेष एव रसतो विपाकानां निदर्शितः॥"
इति भावप्रकाशः॥
(तथास्य विवरणम्।
"नैत्याहुरन्ये। विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्व्वत्रयाण्यभ्यवहृतानि सम्यङ्मिथ्याविपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति। तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति। केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकञ्चेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चान्यो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात्। यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मादिविदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्येवं सर्व्वेषामिति। केचिदाहुर्द्वौ पाकौ चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्वाकीगतमभिमानं मधुरमेवस्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तदहिति।"
"किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अः॥)
विपाट्, [श्] स्त्री, विपाशानदी। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३। ३३। १।
"गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे
विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते॥"
"विपाट् कूलविपाटनात् विपाशनात् शतपुत्रमरणोद्भूततमोहतेर्म्मन्मथोर्वशिशुक्रस्य पाशा अस्यां अपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्। शुतुद्री शुचिप्रं तुन्ना तुन्नेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री एतन्नाम्नी नद्यौ॥ प्रजवेते सप्तमं प्रति शीघ्रं गच्छतः। *** विपाट् पटगतौ। पशुबाधनमर्शनयोरितिवा ण्यन्तावेतौ विपूर्व्वौ शकारस्य षत्वादिना षत्वम्॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
विपा(ट)टः, पुं, बाणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ३। २७०। १७।
"एकैकेन विपाटेन जघ्ने मात्रवतीसुतः॥"
स्त्री, दुर्गमराजभार्य्या। यथा, मार्कण्डेये। ७५। ४६।
"विपाटां नन्दिनीञ्चैव वेद्मि भार्य्यां यदे द्विज॥")
विपादिका, स्त्री, पादस्फोटः। इत्यमरः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८। १६७।
"छिन्नोपानत कशावन्धे शतं चर्म्मलतेऽर्पितम्।
विपादिकाक्षते दास्या नीतं पत्राग्रतो हृतम्॥")
"वैपादिकं पाणिपादे स्फुटनं तीव्रवेदनम्।
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्॥"
विपादिका वातश्लेष्मोद्भवा। इति माधवकरः॥ अयं कुष्ठरोगः॥ (अस्या लक्षणम्। यथा,—
"कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना
विपादिका पादगतेयमेव॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)
प्रहेलिका। इति शब्दमाला॥ *॥
विपाशा, स्त्री, (पाशं विमोचयतीति। पाश+"सत्यापपाशेति।" ३।१।२५। विमोचने णिच्। ततः पचाद्यच्।) नदीविशेषः। इत्यमरः॥ पुत्रशोकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्ठं पाशच्छेदात् विपाशितवती विमुक्तपाशं कृतवतीति विपाशा णिः कर्म्मादेरिति पाशं विमोचयति इत्यर्थे णिः पचाद्यिवादन् आप्। एवं क्विपि विपाट्। इति तट्टीकायां भरतः॥*॥ (यथा, हरिवंशे। १६६। २०।
"इरावती विपाशाच्च सरयूर्यमुना तथा॥")
तस्या जलगुणाः।
"शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्व्वामयघ्नम्।
जलं निर्म्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
(अस्या नामनिरुक्त्यादि विशेषविवरणं महाभारते। १। १७८। अध्याये द्रष्टव्यम्॥ अस्याः क्षीरे पीठस्थाने अमोघाचीदेवी वर्त्तते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६५।
"विपाशायाममोघाची पाटला पुण्ड्रवर्द्धने॥"
तथा अत्र यशस्करनामकविष्णुमूर्त्तिरपि वर्त्तते। यथा, नरसिंहपुराणे ६२ अध्याये।
"यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम्॥"
विगतः पाशो यस्य।) पाशवर्ज्जिते, त्रि। इति धरणिः॥ (यथा, महाभारते।३।९३०।६।
"अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवानृषिः।
बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः॥"
पाशाच्छेदने च त्रि॥ यथा, हरिवंशे। ४७। ४८।
"निर्व्यापारः कृतस्नेह विपाशो वरणो ह्रदे॥")
विपिनं, क्ली, (वेपन्ते जना यत्रेति। "वेपितुम्पोर्द्दंसच्।" उणा० २। ५२। इनन्। दृषत्वञ्च।) वनम्। इत्यमरः॥ (यथा, महानाटके।
"यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।
प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती
सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी॥"
भीतिप्रदे, त्रि। यथा, भागवते।६।१५।२३।
"स एकदा तु मृगयां विचरन् विपिने वने।
यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत्॥"
विजने वने इत्यपि क्वचित् पाठः॥)
विपुलः, त्रि, (विशेषेण पोलतीति। वि+पुल महत्त्वे+कः।) बहुतः। इत्यमरः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। १०।
"विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा॥")
अगाधम्। इति मेदिनी। ले, १३२॥
विपुलः, पुं, (वि+पुल+कः।) मेरुपश्चिमभूधरः। इति मेदिनी। ले, १३२॥ (अयं हि सुमेरोर्व्विष्कम्भपर्व्वतानामन्यतमः। यथा, विष्णुपुराणे। २। ३। १७।
"विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः॥"
अस्मिंस्तु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेवी वर्त्तते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६६।
"विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले॥")
सुमेरुः। हिमाचलः। इति धरणिः॥ (वसुदेवपुत्रः। यथा, भागवते। ९। २४। ४६।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विपुलं ध्रुवम्।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्॥")
विपुलरसः, पुं, (विपुलो रसो यत्र।) इक्षुः। इति केचित्॥
विपुला, स्त्री, (वि+पुल महत्त्वे+कः। ततस्त्रियां टाप्।) पृथिवी। आर्य्याच्छन्दोभेदः। इति हेमचन्द्रः॥ अस्या लक्षणादिर्यथा,—
"पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च।
गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्य्यागीतिश्च नवधार्य्या॥